

HIMNODIJSKA REFORMA MAKSIMILIJANA VRHOVCA

Hrvojka Mihanović-Salopek

Maksimilijan Vrhovac, biskup, pisac i narodni mecena (rođen u Karlovcu, 23. XI. 1752. umro u Zagrebu 16. XII. 1827.), istaknuta je pojava hrvatskog crkvenog prosvjetiteljstva i preteča hrvatskih preporodnih težnji. Napustio je oficirsku karijeru u Grazu pristupivši u zagrebačko sjemenište. U Beču je završio filozofiju, a bogosloviju u Bologni, gdje je i doktorirao. Za svećenika je zaređen 1775. Ubrzo postaje čazmanski kanonik i u tom razdoblju postaje članom slobodne zidarske lože Zur Klugheit (Prudentia) koju je oko 1773. utemeljio u Zagrebu grof Ivan Drašković.¹ Godine 1785. Vrhovac postaje rektor Teološkog sjemeništa u Zagrebu, iduće 1786. rektor Centralnog teološkog sjemeništa u Budimpešti, a 1787. imenovan je zagrebačkim biskupom. U Gornjem domu Ugarskog sabora branio je hrvatske interese i odlučno se odupro mađarskom pritisku da se službeni latinski jezik u Hrvatskoj zamijeni mađarskim. U svrhu promicanja hrvatskog jezika, Vrhovac je 1794. osnovao u Zagrebu svoju tiskaru koju je poslije zbog spletki političkih protivnika predao šurjaku Novoselu i svojoj sestri. Uz podupiranje tiskanja djela hrvatskih književnika, Vrhovac je kao mecena pomogao 1794. izgradnju prve javne bolnice u Zagrebu, 1827. osnovao je prvo sirotište, te uredio najpoznatiji zagrebački park Maksimir. Kao ban namjesnik branio je 1809. Hrvatsku od provale Francuza i Turaka. Nekadašnjoj Akademijinoj, danas Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici darovao je više tisuća knjiga. Na području

književnopovijesnih istraživanja najviše je znanstvene pažnje posvećeno sagledavanju i isticanju Vrhovčeva predpreporodnog proglasa *Poziv svećenstvu* 1813. kojim uzdiže »ilirski« tj. hrvatski jezik, ističe znamenite pisce koji su na njemu stvarali i potiče svećenstvo na skupljanje narodnih pjesama, poslovice, stručnih riječi i izraza, te starih listina, rukopisa i knjiga. Međutim, u određenoj suprotnosti s preporodnim odrednicama biskupova proglasa nalazi se Vrhovčev reformni zahvat na području hrvatske himnodije, nastao pod uredbama o crkvenoj glazbi Marije Terezije i Josipa II.

Upravo zbog tog zahvata, početkom 19. stoljeća u Zagrebačkoj nadbiskupiji dolazi na području himnodije do određenog usporenja hrvatskog stvaralaštva crkvenih pjesama. Vrhovac je 1788. g. ukinuo stari zagrebački obred, a propisao rimski. Tim postupkom potpuno je dokinuta uporaba latinskih tekstova koji su autentično nastali na sjevernojhrvatskom tlu. Osim toga, Vrhovac izdaje obveznu pjesmaricu *Molitve koje duhovni pastiri s pobosnem lyudztvom zkerbi nyihovi duhovnoj zaufanem obchinzko moliti imaju. Za haszen biskupie zagrebachke po zapovedi i oblasti gozpodina biskupa za povekshavanye szlusbe Bosje y obdersavanye szlosnoga y jednakoga nachina vu molenyu na horvacki jezik obernyene y napervo dane*, u Zagrebu 1804.² Preko ovog izdanja, bogato umnoženog i propisanog »ut regulam et normam«, došlo je do redukcije pjesama iz *Cithare octochorde*, kao i iz ostalih ranijih tradicionalnih hrvatskih pjesmarica. Uvođenjem njemačkog oblika liturgijskih pjesama (singmesse) kao i didaktičnih popijevki Vrhovac je pokušao djelovati na modernizaciji liturgijskih tekstova. Međutim, potpavši pod jozefinski utjecaj austrijske himnodije, Vrhovac je precijenio tuđe domete i bespotrebno preferirao strane njemačke pjesme. Za izvornu i drevnu hrvatsku popijevku došlo je do nepovoljnog razdoblja uslijed njezina oštrog službenog potiskivanja, gotovo dokinuća u Vrhovčevoj zbirci.

Vrhovčev primjer ubrzo je slijedio i đakovački biskup Mirko Karlo Raffay, uvodeći također obvezne misne ili liturgijske pjesme pod nazivom *Molitve koje duhovni pastiri s bogoljubnim pukom moliti imadu* za đakovačku biskupiju u Osijeku 1817. i 1824. Vrhovčevu reformu crkvene glazbe slijedio je također i njegov nasljednik biskup Juraj Haulik, koji vjerno usvaja Vrhovčev izbor pjesama u svom preporučenom molitveniku *Pobožno dete* ili *Molitve i duhovne pjesme za kerstjansku školnu mladež. Polag određenja Jurja Haulika od Varallye, biskupa zagrebskoga*.³ Oblik liturgijskih pjesama pod misom počeo se i glazbeno širiti, te

primjerice u Zbirci rukopisa Hrvatskog državnog arhiva pronalazimo niz glazbenih oblika Singmesse učitelja Slavomira Baana,⁴ učenika Vatroslava Lisinskog, pod nazivom: *Skup raznih cerkvenih misah*, iz godine 1856. s tekstovima na hrvatskom i latinskom jeziku.

Moguće je pretpostaviti da je Vrhovac bio pomalo prisiljen izvršiti reformu prema tendencijama cara Josipa II. posebice ako je htio i nadalje biti bliski čovjek dvora. Ostaje sporno je li u prvom obveznom izdanju trebao ukinuti stare hrvatske himnodijske pjesme ili ih je mogao priložiti uz novi njemački oblik *Singmesse*, onako kao što je to učinio s tradicionalnom sjevernohrvatskom božićnom himnom — pjesmom iz 13. st. *Narodi nam se kralj nebeski*, koju je vrlo volio i nije ju dokinuo u svojoj zbirci. Za Hrvatsku je Vrhovčeva reforma u pjesničkom i umjetničkom smislu bila nepovoljna budući da uvezene i propisane njemačke pjesme pripadaju razdoblju dekadanse same njemačke crkvene popijevke. Glazbeni pisac Wilhelm Baumker opisuje u svojoj knjizi *Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen*⁵ kako je sredinom 18. stoljeća u Njemačkoj došlo do naglog prekida s tradicijom, te se stare i vrijedne njemačke popijevke zamjenjuju novima, pisanim u duhu jozefinizma, a lirski karakter pjesama zamjenjuje se didaktičnim tako da nove pjesme gube na idejnoj dubini, toplini i estetici.

Zbog Vrhovčeve privrženosti dvorskom austrougarskom utjecaju, vrlo brzo su se počele širiti u hrvatskom prijevodu po Zagrebačkoj biskupiji dva vodeća austrijska oblika Singmesse, oba uvrštena u spomenutu Vrhovčevu pjesmaricu *Molitve*. Pjesma *Hier liegt vor deiner Majstät* prepjevana je pod naslovom *Pred tvojom zmožnostjum leži vu prahu Kerschanstvo*,⁶ a nalazi se tiskana prema istraživanju Wilhelma Baumkera u zbirci najpoznatijih i najraširenijih njemačkih misa *Landshuter Gesangbuch* iz 1777.⁷ Njemački napjev za ovaj tekst tiskan je prvi put u djelu Michaela Haydna *Deutsches Hochamt (Kyrie — Hier liegt vor deiner Majstät)*, Salzburg 1797. U arhivskoj zbirci Hrvatskog glazbenog zavoda sačuvana je u rukopisu sopranska dionica pričesne pjesme iz 1831. iz druge naklade istoimene mise *Hier liegt vor deiner Majstät*, tiskane u Beču oko 1820. kod Haslingera pod signaturom HGZ, 6179.⁸ Poznata Haydnova pričesna pjesma *O Herr, ich bin nicht würdig* (u Vrhovčevoj zbirci prevedena kao *Ah, Bože nisem vreden*) iz spomenutog oblika Singmesse postala je tako omiljena, da se sačuvala i danas, te se u štokavskoj varijanti pjeva u zagrebačkim crkvama. Drugi uvezeni najpoznatiji oblik Singmesse je pjesma *Wir werlen uns darnieder* u prepjevu

Padamo pred tobum vsi,⁹ tiskana prvi put 1770. u njemačkoj pjesmarici iz Bruchsala i kasnije u pjesmarici *Die Christlich-Katholische Lehre in Liebem*, Hildesheim, 1771. Ovaj posljednji oblik Singmesse preveo je još u 18. stoljeću Juraj Mulih u *Nebeskoj hrani*, a Mulihov prepjev do Vrhovca je moguće stigao i preko pjesmarice Josipa Ernesta Matijevića *Vnogoverztna pobosnosti kerschanzke zvershavanya (z pridanemi drugemi prelepemi Molitvami, Litaniami, y Popevkami)*, tiskane u Zagrebu 1802, u kojoj su dani prepjevi oba navedena Vrhovčeva oblika Singmesse. Međutim, Matijević je zadržao i prijenos starijih hrvatskih himnodijskih pjesama kao što su: *Stiše Mati kruto tužna, Veseli se den denešnji*, Mulihov prepjev — *Vsi jeziki zapevajte, Z duhovnum radostjum, Hodi k nam duh sveti, Hvali Sion Stvoritelja*, pjesme iz Cithare — *Zdrava o Maria zdenec slatkoće* i prelijepu *Popevku od sv. Ivana Nepomućenskoga*.

Prema građi diarija Josipa Antuna Turkovića, prvog svjetovnog župnika u Osijeku, već 1799. prvi put se pjevala u Osijeku početna pjesma Singmesse *Wir werfen uns darnieder* u prijevodnoj varijanti *Na lice mi padamo* uz pratnju orgulja i limenih glazbala.¹⁰ Ovaj njemački oblik liturgijske popijevke doživio je više prijevodnih adaptacija teksta. Jednu varijantu prijevoda pjesme *Wir werfen uns darnieder* nalazimo prevedenu kao *Pred tobom svi padamo, o Bože*, najveći u njemačko-hrvatskoj pjesmarici *Kirchen-Gesänge für die Schuljugend gezammelt*.¹¹ Ako usporedimo prva tiskana izdanja njemačkih liturgijskih popijevki i navedene podatke o širenju oblika Singmesse u Hrvatskoj, uviđamo da Hrvati pokazuju nevjerovatnu hitrost i nekritičnost u brzom i lakom prihvaćanju tuđeg uvoza, a dakako i tuđeg reformnog mišljenja, pa i onda kad to vodi nepotrebnoj dekadansi. Nažalost, da li zbog nepoznavanja, ili podcjenjivanja, domaću tradiciju smo i u 19. stoljeću, a i kasnije olako odbacivali.

Zbog zlosretnog utjecaja što ga je Vrhovčeva propisana pjesmarica imala na stanje hrvatske himnodije, potrebno je prikazati njen cjeloviti opseg od stranice 9, gdje počinju tekstovi pjesama popraćeni neumama koje označavaju početak napjeva:

Popevke pod sv. Meshum
Na početku — Padamo pred tobum vsi
Na dika — Bog, Otec tebi hvala
Veruvanje — verujem v Boga otca
Na alduvanje — O Otec Bog nebeski

Na Svet — K Bogu serce dignemo
Na podizanje — Nut na kolena padam
Na Agnec Bosji — Radujmo se vsi verni
Na blagoslov Mešnika — Kajti po tvem navuku

Slijedi drugi prijevodni oblik Singmesse tj. *Popevke pod svetum mešum druge* od strane 21, s početnim oblikom *Pred tvojum zmožnostjum leži vu prahu keršćanstvo*. Od strane 30 slijedi prva *Popevka pred Prodechtvom — Vu ime tve sveto Trojstvo*, a na strani 33 nalazi se prijenos redovito tiskanog teksta iz svih pjesmarica Jurja Muliha *Hodi Duh sveti, pamet razsveti*. Na strani 34 nalazi se jedina neukinuta pjesma iz stare hrvatske tradicije — božićna *Narodil vse je kralj nebeski*, koja se je sačuvala i u raznim starim hrvatskim pjesmaricama kao što su *Prekomurska* iz 1593, *Pavlinska* iz 1644, *Cithara* iz 18. st. i rukopisni *Molitvenik Bara Tomašića* (započet oko 1690. i pisan tijekom 18. stoljeća). Možda zbog velike omiljenosti i raširenosti ove i danas popularne božićne pjesme, Vrhovac je ipak ne zaobilazi u svojoj pjesmarici. Na strani 37 nalazi se pjesma posvećena *Oltarskom Sakramentu — Klanjam ti se živi kruh Angelski*, koja je ponovno prijevod uvezene njemačke pjesme *Wir ehren dich lebendiges Engelbrot*, te je nalazimo u hrvatskim postvrhovčevim pjesmaricama i u varijanti *Častimo te živi kruh anđelski*, kao npr. u poznatoj dvojezičnoj njemačko-hrvatskoj pjesmarici *Kirchen Gesänge für die Schuljugend gezammelt*, Karlovac 1860. Nakon toga na stranici 39 prenesen je tekstovni obrazac pjesme za adoraciju Jurja Muliha *Jezuš ne ostavi nas*, a i za spomenutu Mulihovu pjesmu, kao i za kasnije varijante prijevoda iste pjesme možemo pretpostaviti da su nastale pod njemačkim utjecajem liturgijske reforme, jer u njemačkim pjesmaricama pronalazimo gotovo identične obrasce za obred klanjanja i blagoslova pod nazivom *Verlass uns nicht, o Herr*, kao i isti pripjev *Gelobet alle zeit feie, der fusse Name Jesu und der Name Maria*. Od strane 40 nailazimo na marijansku pjesmu *Marija o Mati milosti i Mati miloserdnosti* koja je ponovno prenesena iz misijske pjesmarice *Nebeska hrana*, str. 146, Zagreb, izdanje iz 1779, isusovca Jurja Muliha. Nakon skupine molitava, od strane 184. pronalazimo ponovno *Popevke za Telovo*, uz princip pridruženih neuma potpisanih pod prvu kiticu. Sva tri himnička prepjeva od stranice 184 do 192 *Vsi jeziki zapevajte (Pange lingua), Z Duhovnum radostjum (Sacris solemnis), Hvali Sion Ztvoritelja (Lauda Sion Salvatore)* preuzeta su iz Mulihove *Nebeske hrane*.

Nakon pregleda Vrhovčeve pjesmarice, uviđamo da se Vrhovčeva reforma crkvenog pjevanja oslanjala na dva uzora: na uvoz njemačkih didaktično-liturgijskih pjesama kao i na oblik liturgijskih popijevki koje odgovaraju sastavnim dijelovima mise, tzv. oblik *Singmesse*. Oblik *Singmesse* veže pjesme isključivo uz *Red* i *Čin* mise, a dokida se tradicionalna povijesna vezanost ranijih hrvatskih pjesmarica i pjesama uz kalendar crkvene godine. Reforma je u tom nastojanju očito zanemarila starije tekstove hrvatskih pjesmarica, posebice iz *Cithare octochorde*, iz tog najpjevanijeg kantuala Zagrebačke biskupije u 18. stoljeću. Nedvojbeno, u starijim tekstovima hrvatskih pjesmarica vezanih uz blagdane nalazili smo više pjesničke izražajnosti, deskripcije, idiličnih lirskih ugođaja, baroknih ukrasa i još starijih arhaičnih izraza poteklih iz srednjovjekovne tradicije. U uvozu novih pjesama Vrhovac se jednim dijelom oslonio na rad Jurja Muliha koji je svojim prepjevima himana i liturgijskih popijevki anticipirao Vrhovčevu liturgijsku reformu i tako stvorio plodno tlo u narodu za biskupovu uredbu. Ali nažalost, Vrhovac je izabrao slabiji dio Mulihova stvaralačkog rada — njegove suhoparne prijevode *Singmesse*, a zanemario je bujne barokno elokventne katekizamske pjesme o pokajanju, prolaznosti, smrti i paklu, kao i slobodnije Mulihove himničke prepjeve s obiljem baroknog ornatusa.

Ako s pjesničkog stajališta analiziramo oblik *Singmesse* iz Vrhovčeve pjesmarice, uočavamo brojne mane Mulihova i drugog Matijevićevog prepjeva oblika *Singmesse*. Pri prijevodu slabo se pazilo na ikakvu pjesničku izražajnost. Važno je bilo prenijeti osnovni smisao njemačkog, strogo funkcionalnog liturgijskog obrasca. Brojne nategnute rime odaju nespretnost i površnost prepjeva, (kao npr. rimuju se: muka i dika, milostivno i ljubljeno, zemlji i hvali). U pjesmama pronalazimo loše sintaktičke konstrukcije koji ne odgovaraju duhu hrvatskog jezika. Primjer takve loše hrvatske sintakse, koja izgleda kao da ju je stvarao nepoznavalac hrvatskog jezika pronalazimo u početnoj strofi pjesme *Na Veruvanje* iz drugog Vrhovčevog prijevoda *Singmesse*, preuzetog iz Matijevićeve pjesmarice:

»Bože! Pred tobom v praha ležu
zpoznavate vse stvorenje tve
Otec! Verujem v-ovom času
vu te Ztvoritel, narave.«

Ovakve nepovezane strofe pune umetaka i iskrivljenja odraz su prijevodnog postupka koji je obavljen iz obveze, iz doslovnog prijenosa suhoparnog tuđinskog teksta, a ne iz nadahnuća. Zbog prisilnog rimovanja prepjevi *Singmesse* improviziraju fraze, a česta opkoračenja nepotrebno kompliciraju jednostavne, gotovo banalne narativne rečenice. Izrazi su bez jačine i dubine, ali je u cjelokupnom ugođaju liturgijskih pjesama obilno razvijana patetika koja obiluje umetnutim uzdasima bez povezanosti s temeljnom idejom stroge racionalne liturgijske glorifikacije pojedinog čina mise. Gledano s liturgijskog stajališta, pretpostavljamo da je Vrhovčeva pjesmarica htjela reduciranjem latinskih obveznih dijelova mise pružiti didaktičko-funkcionalnu namjenu boljeg razumijevanja pojedinih činova i misterija liturgije na narodnom jeziku. Nažalost, pritom su potpuno pogrešno preuzeti pjesnički loši njemački prepjevi liturgijskih pjesama, umjesto da su se neposredno iz latinskog stvorile autentične hrvatske pjesme koje bi odgovarale i tumačile bit sastavnih dijelova mise. Vrhovčeva pjesmarica rezultirala je rušenjem pjesničkog kriterija uslijed usvajanja nejasnih prijevoda nevrjednih tuđinskih tekstova, te je ova reforma uzrokovala umjetničku dekadansu hrvatske crkvene pjesme, koja od tada sve nepoštednije ulazi na područje novije hrvatske himnodije. Nakon Vrhovca otvorila su se vrata namjenskom funkcionalizmu pjesme, te će tzv. »funkcija« pjesme početi opravdavati njenu prozaičnost i banalnost. Uz vrijedne iznimke usmene narodne baštine i uspjele estetske individualne autorske tekstove, područje hrvatske crkvene himnodije 19. stoljeća postat će sve više otvoreno razvoju pjesničkog »kiča«.

Ipak, nezaobilazno nam je konstatirati da je već u drugom izdanju obveznih *Molitava*¹² Vrhovac odobrio više tradicionalnih i vrijednih himnodijskih pjesama pored propisanih uvezenih misnih-liturgijskih popijevki. Ova činjenica nas upućuje na misao da je i sam biskup, čuveni mecena, esteta, ljubitelj i poznavalac književnosti i umjetnosti volio starije tradicionalne himnodijske pjesme, ali je u jednom povijesnom trenutku možda bio prisiljen podleći utjecaju austrijskog dvora i pomodnosti stvaranja reforme crkvenih popijevki, koja je u Austriji i Njemačkoj uzela maha. Vrhovčevo izdanje prošireno izvornim hrvatskim crkvenim pjesmama pruža drugačiju viziju na biskupov rad i mijenja strog nepovoljan sud o Vrhovčevoj reformatorskoj ulozi koji je izrekao himnolog dr. Dragutin Kniewald u svojem radu *Himnodija zagrebačke stolne crkve*, Zagreb, 1945. Upravo ponovljena biskupova himnodijska izdanja navedene pjesmarice proširene hrvatskim

tekstovima i pjesmama pokazuju Vrhovčevo rafinirano umijeće diplomacije. Uvođenjem njemačkog oblika *Singmesse*, biskup je udovoljio pritisku austrijskog dvora, a postepenim proširenjem pjesmarice na sve veći opseg hrvatskih tradicionalnih pjesama, Vrhovac je iskazao svoj pozitivni stav prema njegovanju vrijedne domaće hrvatske baštine na području crkvene glazbe. Usprkos Vrhovčevoj reformi, cjelovita slika himnodije 19. stoljeća pokazuje žilavu ukorijenjenost prijenosa starijih tradicionalno pjevanih pučkih popijevki. Prosvjetiteljska karakteristika koja se očitovala u sustavu prijenosa, u zapisivanju i imitiranju usmene narodne predaje, te u književnim odrazima propovjedničkih i stilskih manira pojedinog razdoblja i dalje se primjenjivala pri sastavljanju pjesmarica i himnodijskih priručnika. Prijenos starije hrvatske himnodijske baštine očuvao se u brojnim pjesmaricama potonjeg postvrhovčevog perioda tijekom 19. stoljeća u sastavljačkom radu Đure Arnolda, Marijana Jaića, Antuna Sabolovića, Ilije Okrugića Srijemca, Lajče Budanovića, Vinka Basilea i Antuna Ayale, Fortunata Pintarića, Blaža Rajića, Šime Balenovića, Franje Šica i brojnih drugih. Budući da su hrvatski himnodičari svojim opredjeljenjem prema liniji pučkog općenarodnog razvoja hrvatske književnosti slijedili jednu konstantu hrvatske crkvene književnosti usmjerenu i posvećenu kulturno-prosvjetiteljskom uzdizanju naroda koju su započeli još hrvatski glagoljaši, prodor austrijskih pjesama nije imao u Hrvatskoj znatniji književni trag kao u ostalih naroda u sastavu Austro-Ugarske. Međutim, u glazbenim obilježjima Vrhovčeva reforma je ostavila znatniji trag u himnodiji. Starogrčki ili starocrkveni modusi koji karakteriziraju stare izvorne hrvatske narodne pučke popijevke ustupili su mjesto glazbenoj maniri i harmonizaciji po uzoru na bečki klasicizam. Najuspjelije himnodijske glazbene domašaje u klasicističkom duhu ostvarili su Fortunat Pintarić, a također i Marijan Jaić u kojega, štoviše, uočavamo spajanje klasicističkih načela harmonizacije s utjecajem hrvatskog narodnog melosa. Navedeni klasicistički pravac stavlja hrvatsku himnodiju u najintenzivniji i najpovezaniji odnos su glazbenom himnodijom srednjoeuropskih zemalja u 19. stoljeću koje su tvorile Austro-Ugarsku Monarhiju. Godine 1907. cecilijanska reforma je obnovom tradicije srednjovjekovnih i baroknih hrvatskih crkvenih popijevki vratila hrvatsku himnodiju njenim autentičnim povijesnim izvorima, ali se u duhu protuaustrijskih raspoloženja vrlo nepovoljno odnosila prema razdoblju Vrhovca i prisutnosti glazbenog klasicizma u himnodiji. Danas u tom razdoblju uočavamo odraz duha

vremena, stilsku ažurnost hrvatskih himnodijskih skladatelja, pa i otkrivamo pojedine vrijedne domašaje stvarane pod utjecajem vodećeg srednjoeuropskog klasicističkoga glazbenog pravca.

BILJEŠKE

¹ Podaci preuzeti prema knjizi Ivana Mužića *Masonstvo u Hrvata*, str. 115, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1989.

² 2. izdanje Novoselska tiskara u Zagrebu, 1807, 3. izdanje *Typis Josephi Rossy, prov. Typographi*, u Zagrebu 1825, 4. izdanje pretiskano pri Ferenczu Suppanu u Zagrebu 1835, 5. izdanje također pri Ferenczu Suppanu u Zagrebu 1842, 9. sačuvano izdanje u Zagrebu, troškom Franje Župana, 1859, 11. izdanje u Zagrebu troškom Franje Župana, 1864.

³ Molitvenik je objavljen prvi put u Zagrebu, u Gajevoj tiskari 1846, a drugo izdanje tiskano je također u Zagrebu već iduće 1847.

⁴ Baanovi rukopisi nalaze se pod signaturom (sign. 881/490).

⁵ Freiburg in Breisgau, »Herder«, 1883. Ponovljeno izdanje Hildesheim, 1962.

⁶ Tiskana u Vrhovčevoj zbirci *Molitve koje duhovni pastiri*, str. 21, u poglavlju *Popevke pod svetum mešum druge*, Zagreb 1804.

⁷ Wilhelm Bäumker: *Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen*, dritter band, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1962.

⁸ Jerko i Nada Bezić: *Katalog izložbe Crkvene pučke popijevke Zagrebačke nadbiskupije*, Sveta Cecilija, LXIV, br. 4, str. 87-91, Zagreb, 1994.

⁹ Uvrštena u *Molitve koje duhovni pastiri*, str. 9, Zagreb 1804.

¹⁰ Građa dijarija prvog svjetovnog župnika u Osijeku Josipa Antuna Turkovića preuzeta je prema članku *Nekoje bilješke iz glazbene povijesti grada Osijeka*, Sveta Cecilija, XI. sv. 1, str. 17, Zagreb 1917.

¹¹ Str. 67, tisak Ivan Nepomuk Prettner, Karlovac 1860.

¹² Tiskanih u Zagrebu, 1807, u tiskari biskupova rođaka Novoszela.